

دانشگاه گولستان و مراکز علمی آن

نشریه پژوهش‌های حفاظت آب و خاک

جلد بیست و هشتم، شماره اول، ۱۴۰۰

۲۳۷-۲۴۸

<http://jwsc.gau.ac.ir>

DOI: 10.22069/jwsc.2021.18522.3407

مقاله کامل علمی - پژوهشی

پژوهش قرآنی بایستگی خاک به منظور تأکید بر پایداری آن

اسماعیل اسلامی*

دانش‌آموخته دکتری مطالعات تطبیقی مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، دانشکده مذاهب، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۷؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۶

چکیده

سابقه و هدف: در علوم دینی باور بر این است که آغاز آفرینش انسان از خاک بوده است، این‌که خداوند تبارک و تعالی انسان را از خاک خلق کرده خود دلیل بر ارزش و اهمیت آن است. خاک به‌عنوان ماده اولیه خلقت انسان از عناصری است که بیش‌تر نیازهای انسان را در خودش جای داده است. خاک عنصر ارزشمند در تداوم زمین است و حیات هر موجود زنده‌ای به آن وابسته است که در واقع نجات جان همه موجودات مرتبط با نجات جان این ماده حیاتی است.

مواد و روش‌ها: در انجام این پژوهش از روش کتابخانه‌ای و هم‌چنین از کتب و منابع معتبر دینی، به‌خصوص آیات قرآن، معانی و تفاسیر معتبر و مشهور و روایات اسلامی استفاده شده است. به‌طور کلی تمامی آیات و ترجمه‌های آن از سایت دانشنامه اسلامی، هم‌چنین از کتاب‌های نهج‌البلاغه، بحارالانوار، تفسیر نمونه، تفسیر راهنما، اصول کافی و قرآن کریم و نزدیک به تعداد ۶۰ آیه قرآن به‌منظور استخراج داده‌ها و تحلیل آن‌ها استفاده شد.

یافته‌ها: قرآن آفرینش انسان را از خاک می‌شمرد مراد از خاک همان طین (گل) است که ترکیبی از آب و خاک است این موضوع نیز سزاوار توجه است؛ (روم/۲۰) محیط‌زیست ما یعنی آب، خاک و هوا که از بزرگ‌ترین نعمت‌های الهی برای بشریت هستند، مانند زنجیره‌ای بنام زنجیره حیات به‌هم پیوسته و وابسته هستند که حذف هر کدام مساوی با مرگ و نابودی حیات است. خاک زیباست. خاک بذر و آب را به خود جذب می‌کند: (تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً؛ زمین را خشک (و بی‌جان) می‌بینی)، (فصلت/۳۹). خاک زنده ما را حمل می‌کند و مرده ما را دفن می‌کند: (أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا، آیا زمین را مرکز اجتماع انسان‌ها قرار ندادیم)، (مرسلات/۲۵). این نعمت الهی طوری ساخته شده است که برای کشاورزی شل و آسان باشد و برای ساخت بنا سفت و محکم.

نتیجه‌گیری: خاک محل رویش گیاهان است و می‌تواند به‌عنوان رکن اصلی حیات موجودات محسوب شود. هدف از این پژوهش، بررسی بایستگی خاک و زمین از دیدگاه خالق تعالی است. در آیات بسیاری از قرآن کریم به اهمیت خاک پرداخته شده، که این مسأله اهمیت بالای خاک و زمین را در قرآن نشان می‌دهد. خداوند در آیاتی از قرآن کریم

* مسئول مکاتبه: dr.eslami53@gmail.com

این چرخه زیستن را به هم مرتبط و پیوسته دانسته است؛ بیش از ۴۰ بار واژه ارض و ۱۲ بار واژه طین در قرآن بکار رفته است در بسیاری از موارد از خاک به‌عنوان محل رزق انسان یاد شده است. از آموزه‌های وحیانی این‌گونه برداشت می‌شود که خاک مقدس و با ارزش است (بایستگی)، انسان مسلمان در برابر خاک دارای حقوق، مسئولیت و محدودیت است و از این نعمت الهی باید به خوبی محافظت کند (بایستگی)، و هم‌چنین باید برای حفظ و سلامت آن تلاش و کوشش کند.

واژه‌های کلیدی: آفرینش، حفاظت خاک، حیات، قرآن، نعمت الهی

مقدمه

"قرآن کتاب مقدس تمامی مسلمانان که دربردارنده ۱۱۴ سوره و ۶۲۳۶ آیه است تنها یک متن دینی نبوده و نشان‌دهنده مجموعه‌ای از اصول و آموزه‌هایی است که پوشاننده تمامی جنبه‌های زندگی و فعالیت‌های انسانی است. کتاب مقدس قرآن شامل مفاهیم مذهبی، احکام اخلاقی و روانی به همراه قوانین و مقررات برای جنبه‌های مختلف زندگی روزمره است (۱۴)". بشر برای قرن‌های متمادی در مطالعه اطلاعات به‌خصوصی که در قرآن ارائه شده است ناتوان بوده است. اما در قرن ۲۰ میلادی مردم متوجه شدند که بسیاری از آیات قرآن توصیف‌کننده پدیده‌های طبیعی و اجزای اکوسیستم‌ها است (۸)". از این رو بررسی دقیق آیات و سوره‌های قرآن و همچنین استفاده از تفاسیر آن می‌تواند منبعی بسیار غنی در شناخت طبیعت و اجزای آن باشد.

قرآن، محیط‌زیست و اجزای آن را با اشاره به کلمات مختلفی تشریح می‌کند. به‌طور مثال عبدالله (۲۰۰۱) بیان می‌کند که "قرآن مقدس محیط‌زیست را با بیان کلماتی همچون الْعَالَمِينَ (جهان)، السَّمَاء (آسمان)، الارض (زمین) و البیاح (محیط زیست) تشریح می‌کند (۱)". طبیعت تجلیگاه خداوند متعال است که انسان در جای‌جای آن حضور الهی را دریافت می‌کند. «وَ اٰیٰتِنَا تُؤْتُوْا فَاَنْتُمْ وَجْهٌ لِلّٰهِ» (بقره/ ۱۱۵). قرآن کریم از آسمان، ستارگان، خورشید، ماه،

ابر، باران، جریان باد، حرکت کشتی‌ها در دریاها، گیاهان، حیوانات و بالاخره هر امر محسوس را که بشر در اطراف خود می‌بیند به‌عنوان موضوعاتی که درباره آن باید اندیشید و تفکر کرد یاد نموده است (۱۷)". چنان‌که خداوند انسان را به دقت و مطالعه در آسمان‌ها و زمین فرامی‌خواند «قُلْ انظروا ماذا فی السَّمٰوٰتِ و الارض...» (یونس / ۱۰۱).

"یکی از اصلی‌ترین اجزای طبیعت خاک است و روابط بین انسان و خاک یکی از مهم‌ترین روابطی هستند که دانشمندان به دنبال روش‌ها و حقایق جدید در شفاف‌سازی این زمینه‌اند (۲، ۳، ۴، ۷ و ۲۹)". تعاملات بین انسان و خاک شامل زمینه‌ها و مسائل مختلفی هم‌چون (۱) نقش خاک در پیدایش و خلقت انسان، (۲) نقش خاک در تغذیه گیاهان و انسان، (۳) نقش خاک در سلامت انسان و (۴) نقش این تعاملات در امنیت خاک است. به‌طورقطع تغذیه گیاهان و انسان‌ها به‌طور اساسی به خاک و وضعیت آن وابسته است. به‌عبارت‌دیگر، تغذیه کافی و مناسب گیاهان در سلامت انسان‌ها نقش کلیدی را ایفا می‌کند. همان‌طور که در آیه ۵۵ در سوره طه مطرح شده است: مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى که معنای آن "ما شما را هم از این خاک آفریدیم و هم به این خاک بازمی‌گردانیم و هم بار دیگر (روز قیامت) از این خاک بیرون می‌آوریم" است، این حقیقت می‌تواند توسط چرخه عناصر و مواد غذایی

زمین (الارض) اشاره غیرمستقیم به خاک دارند نیز در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

مواد و روش‌ها

مقاله پیش رو از روش کتابخانه‌ای و همچنین استفاده از کتب و منابع معتبر دینی، از جمله آیات قرآن، معانی و تفاسیر معتبر و مشهور و روایات اسلامی استفاده شده است. از این رو، به منظور استخراج مفاهیم مرتبط با خاک، مطالعه دقیق آیات قرآن به همراه معانی و تفاسیر معتبر آن از جمله تفسیر نمونه آیت‌الله مکارم شیرازی و تفسیر آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی صورت گرفت و تمامی مطالب به صورت کدگذاری شده دسته‌بندی شدند. در نهایت کدهای نزدیک به یکدیگر تلفیق شده و تلاش شد در بخش‌های مختلف نتایج ارائه گردد.

نتایج و بحث

در آموزه‌های دین اسلام خداوند توجه ویژه‌ای به اجزای تشکیل‌دهنده طبیعت دارد و از میان این اجزاء خاک از جمله بااهمیت‌ترین آن‌ها است و همسان آن زمین نیز از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. خاک محل رویش گیاهان است و می‌تواند به‌عنوان رکن اصلی حیات موجودات محسوب شود. هدف از این پژوهش، بررسی بایستگی خاک (و زمین) از دیدگاه خالق تعالی است. بنابراین در آیات بسیاری از قرآن کریم به اهمیت خاک پرداخته‌شده، که این مسأله اهمیت بالایی خاک و زمین را در قرآن نشان می‌دهد. یکی از معجزات قرآن، جامعیت است. قرآن می‌فرماید: «وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» (کهف/۵۴) "و در این قرآن، از هرگونه مثلی برای مردم بیان کرده‌ایم؛ ولی انسان بیش از هر چیز، به مجادله می‌پردازد".

که در خاک، گیاه و انسان تاکنون وجود آن‌ها نشان داده‌شده است اثبات شود. این مواد شامل کرین، نیتروژن، فسفر و پتاسیم هستند (۵).

علاوه‌براین، آمار "جمعیت مسلمانان در قاره‌های مختلف نشان می‌دهد از سال ۱۹۵۰ تا سال ۲۰۲۰ تعداد مسلمانان در اروپا از ۲ (~۱۰ میلیون) به ۶ درصد (~۴۲ میلیون)، در آسیا از ۲۲ درصد (~۳۲۱ میلیون) به ۳۰ درصد (~یک میلیارد و ۴۵۴ میلیون) و در آمریکا ۰/۱۳ درصد (~۴۴۸ هزار) به ۰/۹۴ درصد (~۹ میلیون) افزایش پیدا کرده است (۱۰، ۱۱، ۱۲)."

از این رو بهره‌گیری از قرآن جهت آموزش و ترویج اهمیت بایستگی و پایداری خاک در طبیعت و زندگی انسان این جمعیت بزرگ از انسان بر روی کره زمین می‌توان شیوه‌ای مناسب قلمداد گردد.

تاریخ مدنی انسان به‌طور اساسی متکی بر رابطه قوی بین انسان و خاک و همچنین اثر انسان‌ها بر روی کیفیت خاک و نگرش انسان در چگونگی مدیریت منابع خاکی بوده است (۱۳). "تاکنون چندین محقق به بررسی طبیعت از نگاه قرآن مقدس پرداخته‌اند و مطالعاتی در این زمینه در زبان فارسی و انگلیسی به انتشار رسیده است. به‌طور مثال منظمی (۲۰۱۷) به بررسی ارزش مراتع در سوره‌های قرآن پرداخته است (۱۶). "آل رملی و همکاران (۲۰۱۹) به بررسی خلقت انسان از خاک در قرآن پرداخته است (۶)."

با وجود مطالعات گسترده در زمینه قرآن، تاکنون مطالعات زیادی با تمرکز بر مسأله خاک توسط پژوهشگران انجام نشده است. بنابراین این مطالعه در نظر دارد تا با نگاه تخصصی به قرآن به بررسی اهمیت خاک در سوره‌ها و آیات قرآنی بپردازد و از بایستگی خاک در قرآن بایستگی آن (حفاظت و بقاء آن) مورد تأکید قرارگیرد. بایست اشاره کرد که چون خاک بر بستر زمین گسترده شده و وجود آن از زمین منشأ می‌گیرد، بنابراین بعضی از آیات قرآن که با ذکر واژه

«قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ» (بقره/۳۳)؛ "فرمود: «ای آدم! آنان را از اسامی (و اسرار) این موجودات آگاه کن» هنگامی که آنان را آگاه کرد، خداوند فرمود: آیا به شما نگفتم که من، غیب آسمان‌ها و زمین را میدانم؟ و نیز می‌دانم آنچه را شما آشکار می‌کنید، و آنچه را پنهان می‌داشتید".

«قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ» (اعراف/۲۴)؛ "فرمود: «از مقام خویش) فرود آید، درحالی که بعضی از شما نسبت به بعض دیگر، دشمن خواهید بود (شیطان دشمن شماست، و شما دشمن او) و برای شما در زمین، قرارگاه و وسیله بهره‌گیری تا زمان معینی خواهد بود». «إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (زلزال/۱) وَأُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا» (زلزال/۲)؛ "به نام خدا که رحمتش بی‌اندازه است و مهربانی‌اش همیشگی) هنگامی که زمین شدیداً به لرزه درآید، و زمین بارهای گرانس را بیرون اندازد". «تَسْبِحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ خَلِيمًا غَفُورًا» (اسراء/۴۴)؛ "آسمان‌های هفتگانه و زمین و کسانی که در آنها هستند، همه تسبیح او می‌گویند؛ و هر موجودی، تسبیح و حمد او می‌گوید؛ ولی شما تسبیح آنها را نمی‌فهمید؛ او بردبار و آمرزنده است".

اهمیت خاک در قرآن: در دین اسلام به اهمیت خاک، توجه و سفارش شده است. در قرآن، با توجه به جدول ۱، آفرینش انسان از (خاک، تراب ۶ بار)، از (گل، طین ۸ بار) و (گل خشک، صَلْصَال ۴ بار) صحبت شده است.

قرآن آیین زیستن دوجهان است. پاره‌ای از کتاب‌ها مانند (۱) معادشناسی؛ علامه حسینی تهرانی. (۲) معاد؛ حجت‌الاسلام قرائتی. (۳) معاد؛ شهید مطهری. (۴) معاد، آیت‌الله مکارم شیرازی. (۵) منشور جاوید، ج ۹، آیت‌الله سبحانی و ... تنها زیستن اخروی را مورد توجه قرار داده است اما قرآن برای چگونه زیستن دنیوی هم است. برای اثبات این که همه علوم بشری در قرآن وجود دارد، به این آیات بنگرید: «وَتَزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/۸۹)؛ "و ما بر تو این کتاب (قرآن عظیم) را فرستادیم تا حقیقت هر چیز را روشن کند".

در آیه «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بَسَاطًا» (نوح/۱۹)؛ "و خداوند زمین را برای شما فرش گسترده‌ای قرار داد". هم چنین «أَمْنَ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا أَلَيْسَ مَعَ اللَّهِ بِلَا أَكْثَرُ هُمْ لَّا يَعْلَمُونَ» (نمل/۶۱)؛ "یا کسی که زمین را مستقر و آرام قرار داد، و میان آن نه‌هایی روان ساخت، و برای آن کوه‌های ثابت و پابرجا ایجاد کرد، و میان دو دریا مانعی قرار داد (تا با هم مخلوط نشوند؛ باین حال) آیا معبودی با خداست؟ نه، بلکه بیش‌تر آنان نمی‌دانند (و جاهل‌اند)".

«وَفَجَّرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَاءُ عَلَىٰ أَمْرٍ قَدْ قُدِرَ» (قمر/۱۲)؛ "و زمین را شکافتیم و چشمه‌های زیادی بیرون فرستادیم؛ و این دو آب به‌اندازه مقدر با هم درآمیختند (و دریای وحشتناکی شد)". «أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا» (مرسلات/۲۵)؛ "آیا زمین را مرکز اجتماع انسان‌ها قرار ندادیم" و یا در آیه‌ای دیگر «الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا وَجَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ» (زخرف/۱۰)؛ "همان کسی که زمین را محل آرامش شما قرار داد، و برای شما در آن راه‌هایی آفرید باشد، که هدایت شوید (و به مقصد برسید)".

جدول ۱

عبارت تراب Soil			
شماره	سوره/آیه	متن آیه	ترجمه آیه
۱	غافر / ۶۷	هو الذی خلقکم من تراب ثم من نطفه ثم من علقه ..... لعلکم تعقلون	اوست آن که شما را از خاکی سپس از نطفه‌ای.... باشد که از روی خرد حق را دریابید.
۲	فاطر / ۱۱	و الله خلقکم من تراب ثم من نطفه ثم جعلکم ازواجاً و ..... ان ذلک علی الله یسیر	و خداست که شما را از خاکی و سپس از نطفه‌ای آفرید، آنگاه شما را جفت .... به یقین این تدبیر دقیق که حاکم بر جهان است بر خدا آسان است.
۳	آل عمران / ۵۹	ان مثل عیسی عند الله کمثل آدم خلقه من تراب ثم قال له کن فیکون	بی‌گمان، حکایت آفرینش عیسی نزد خدا همچون حکایت آفرینش آدم است که خدا او را از خاک آفرید، سپس به او گفت: باش، و او بدون پدر به وجود آمد.
۴	کهف / ۳۷	قال له صاحبه و هو یحاوره ا کفرت بالذی خلقک من تراب ثم من نطفه ثم سواک رجلاً	رفیقش - درحالی که با او گفت‌وگو می‌کرد - در پاسخ وی گفت: آیا به آن کسی که تو را از خاکی و سپس از نطفه‌ای آفرید و آنگاه تو را به صورت مردی اعتدال بخشید، کافر شده‌ای که اراده او را در آفرینش بی‌اثر می‌دانی؟
۵	حج / ۵	یا ایها الناس ان کتم فی ریب من البعث فانا خلقناکم من تراب ثم من نطفه ثم من علقه ..... انبت من کل زوج بهیج	ای مردم، اگر در رستخیز و زنده شدن مردگان تردید دارید، به آفرینش خود بنگرید، ما شما را از خاکی بی‌جان آفریدیم، آنگاه از نطفه و سپس از خونی بسته‌شده..... از هر نوع گیاه نیکو و شاداب برویاند.
۶	روم / ۲۰	و من آیاته ان خلقکم من تراب ثم اذا انتم بشر تنتشرون	و از نشانه‌های ربوبیت خدا آن است که شما را از خاک مرده و بی‌جان پدید آورد و ناگهان انسان‌هایی شدید که برای تنظیم امور زندگی در همه‌جا پراکنده می‌شوید.
عبارت صلصال Clay			
۱	حجر / ۲۶	و لقد خلقنا الانسان من صلصال من حما مسنون	و به‌راستی ما انسان را از گلی خشک که از گلی سیاه و بدبو و دگرگون‌شده پدیدآمده بود آفریدیم.
۲	حجر / ۲۸	و اذ قال ربک للملائکه انی خالق بشرا من صلصال من حما مسنون	ترجمه: و یاد کن زمانی را که پروردگار تو به فرشتگان گفت: من از گلی خشکیده که آن از گلی سیاه و بدبو و دگرگون شده است بشری خواهم آفرید.
۳	حجر / ۳۳	قال لم اکن لاسجد لبشر خلقته من صلصال من حما مسنون	گفت: من آن نبوده‌ام که برای بشری که او را از گل خشکی پدید آمده از گلی سیاه و بدبو و دگرگون شده آفریده‌ای سجده کنم.
۴	الرحمن / ۱۴	خلق الانسان من صلصال کالفخار	خدای رحمان انسان را از گلی خشکیده که همچون سفال بود آفرید.

ادامه جدول ۱

عبارت طین mud			
۱	اسراء / ۶۱	و اذ قلنا للملائکه اسجدوا لآدم فسجدوا الا ابلیس قال اسجد لمن خلقت طینا	و برای این‌که بدانی چگونه مردم به راه خطا می‌روند یاد کن زمانی را که به فرشتگان گفتیم: برای آدم سجده کنید. پس همه جز ابلیس سجده کردند. او به خداوند گفت: آیا برای کسی که او را از گل آفریده‌ای سجده کنم؟
۲	مؤمنون / ۱۲	و لقد خلقنا الانسان من سلاله من طین	ترجمه: همانا ما انسان را نخستین بار از عصاره گلی آفریدیم
۳	انعام / ۲	هو الذی خلقکم من طین ثم قضی اجلا و اجل مسمی عنده ثم انتم تموتون	ترجمه: اوست آن‌که شما آدمیان را از گلی آفرید، آنگاه برای شما سرآمدی مقرر داشت، و سرآمدی که تعیین شده و دگرگونی ندارد نزد اوست، بالاین‌حال شما در یکتایی او در اداره امور جهان تردید می‌کنید.
۴	اعراف / ۱۲	قال ما منعک الا تسجد اذ امرتک قال انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین	ترجمه: خداوند به او گفت: آنگاه که به تو فرمان دادم برای آدم سجده کنی، چه چیز مانع شد و تو را واداشت که سجده نکنی؟ گفت: من از او بهترم، مرا از آتشی آفریدی و او را از گلی پدید آوردی.
۵	سجده / ۷	الذی احسن کل شیء خلقه و بدا خلق الانسان من طین	ترجمه: خدایی که آنچه را آفرید زیبا و نیکویش ساخت، و آفرینش آدمی را از گل آغاز کرد.
۶	ص / ۷۱	اذ قال ربک للملائکه انی خالق بشرا من طین	ترجمه: یاد کن زمانی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: من از گل، بشری خواهم آفرید؛
۷	ص / ۷۶	قال انا خیر منه خلقتنی من نار و خلقته من طین	ترجمه: ابلیس گفت: من از او بهترم، چون مرا از آتش آفریدی و او را از گل پدید آوردی. من این فرمان تو را نادرست می‌دانم، از این‌رو آن را اطاعت نخواهم کرد.
۸	صافات / ۱۱	فاستفتحهم ا هم اشد خلقا ام من خلقنا انا خلقناهم من طین لاذب	ترجمه: حال از مشرکان نظر بخواه که آیا آنان در خلقت استوارترند یا آسمان‌ها و زمین و فرشتگانی که پدید آورده‌ایم؟ ما انسان‌ها را از گلی چسبیده آفریده‌ایم؛ از این‌رو آنها ضعیف‌ترند و هرگز بر ما چیره نخواهند شد.

می‌کند، آیه ۵۵ سوره طه است: "ما شما را از آن آفریدیم؛ و در آن (خاک) بازمی‌گردانیم؛ و بار دیگر (در قیامت) شما را از آن بیرون می‌آوریم)".

مراحل آفرینش انسان و مواد بکار رفته در آفرینش او در سوره‌های متعدد قرآن از جمله انعام، حج، مؤمنون، مؤمن، روم، سجده، رحمان، مرسلات و طارق آمده است. در هر یک از این سوره‌ها به بخشی از این مراحل پرداخته شده و واژگان بکار رفته برای هر مرحله متفاوت است. برای مثال، مراحل (خاک: تراب)، (اسپریم: نطفه)، (لخته چسبیده: علق) و (تکه گوشت: مضغه) در سوره حج آیه ۵ آمده است.

واژه‌های تراب، طین و صلصال مکمل یکدیگر بوده و باهم تناقضی ندارند. بدین معنی که هر یک، مرحله‌ای از آفرینش انسان را توصیف می‌کنند. خداوند انسان را از گل آفرید که مخلوطی از آب‌و خاک بود؛ سپس این گل، شکل یافت و خدا از روح خود در آن دمید و مطابق دستور او که فرمود "ایجاد شو" به شکل آدم تجسم یافت. قرآن بیان می‌کند که نه تنها آفرینش حضرت آدم، بلکه همه انسان‌ها به همین صورت بوده و همان‌طور که خاک از مواد آلی و غیر آلی تشکیل یافته، بدن انسان نیز از مواد آلی و معدنی به وجود آمده است. آیه مناسبی که روند آفرینش انسان را به صورت زیبا و کامل بیان

او کسی است که شما را از گل آفرید؛ سپس مدتی مقرر داشت (تا انسان تکامل یابد)؛ و اجل حتمی نزد اوست (و فقط او از آن آگاه است). باین‌همه، شما مشرکان در توحید و یگانگی و قدرت او تردید می‌کنید."

خاک دنیایی از شگفتی‌ها است، و به‌همین دلیل است که اکثر دانشمندان به آن توجه و عنایت خاصی دارند. تمام مواد از نباتات و خود نباتات از خاک گرفته می‌شوند. قرآن می‌فرماید: «هُوَ أَنشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا» (هود/۶۱)؛ "اوست که شما را از زمین آفرید، و آبادی آن را به شما واگذاشت."

در قرآن به‌دفعات از واژه زمین استفاده‌شده که در اکثر آن‌ها به اهمیت توجه به زمین و به‌طور غیرمستقیم توجه به خاک اشاره شده است. برخی ویژگی‌های زمین در قرآن عبارتند از: (۲۳) «هُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فِي مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهِ وَإِلَيْهِ النُّشُورُ» (ملک/۱۵) "او کسی است که زمین را برای شما رام کرد، بر شانه‌های آن راه بروید و از روزی‌های خداوند بخورید؛ و بازگشت و اجتماع همه به‌سوی اوست". «وَاللَّهُ جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بِسَاطًا» (نوح/۱۹)؛ "و خداوند زمین را برای شما فرش گسترده‌ای قرار داد (بساطی پر نعمت)". «أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا» (نمل/۶۱)؛ "یا کسی که زمین را مستقر و آرام قرار داد. (محل زندگی است)".

«وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ» (ذاریات/۲۰)؛ "و در زمین آیاتی برای جویندگان یقین است. (کلاس درس است)". «الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ مَهْدًا» (طه/۵۳)؛ "همان خداوندی که زمین را برای شما محل آسایش قرار داد. (گهواره است)". «تُنَبِّئُ الْأَرْضَ» (بقره/۶۱)؛ "تا از آنچه زمین می‌رویاند (مواد غذایی خود را در اختیار ما می‌گذارد)". «وَأَزَيَّنَّتْ» (یونس/۲۴)؛ "تا زمانی که زمین، زیبایی خود را یافته و آراسته می‌گردد (خودش را برای ما آرایش می‌کند)". «تَرَى الْأَرْضَ

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبُعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّفَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّفَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَتُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّىٰ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَّتْ وَأَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ» (حج/۵).

"ای مردم! اگر در رستاخیز شک دارید، (به این نکته توجه کنید که:) ما شما را از خاک آفریدیم، سپس از نطفه، و بعد از خون بسته‌شده، سپس از «مضغه» [= چیزی شبیه گوشت جویده شده]، که بعضی دارای شکل و خلقت است و بعضی بدون شکل؛ تا برای شما روشن سازیم (که بر هر چیز قادریم) و جنین‌هایی را که بخوایم تا مدت معینی در رحم (مادران) قرار می‌دهیم (و آنچه را بخوایم ساقط می‌کنیم)، بعد شما را به‌صورت طفل بیرون می‌آوریم، سپس هدف این است که به حد رشد و بلوغ خویش برسید. در این میان بعضی از شما می‌میرند؛ و بعضی آن‌قدر عمر می‌کنند که به بدترین مرحله زندگی (و پیری) می‌رسند؛ آن‌چنان که بعد از علم و آگاهی، چیزی نمی‌دانند، (از سوی دیگر)، زمین را (در فصل زمستان) خشک و مرده می‌بینی، اما هنگامی که آب باران بر آن فرو می‌فرستیم، به حرکت درمی‌آید و می‌رویید؛ و از هر نوع گیاهان زیبا می‌رویاند."

حال آن‌که در سوره (مؤمنون، آیه ۱۲) از گل (طین) به‌جای خاک (تراب) به‌کار رفته است. در سوره (رحمان، آیه ۱۴) فقط به گل خشک (صلصال) اشاره‌شده است. «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُئَالَةٍ مِنْ طِينٍ» (مؤمنون/۱۲)؛ "و ما انسان را از عصاره‌ای از گل آفریدیم."

«خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ» (رحمان/۱۴)؛ "انسان را از گل خشکیده‌ای هم‌چون سفال آفرید. هم

بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ» (رعد/۴)؛ "در زمین قطعه‌هایی مختلف و گوناگون، و باغ‌هایی از انگور و کشتزار و درختان خرمایی است که بر یک ریشه و غیر یک ریشه [می‌رویند]. ما برخی از آنان را در میوه و محصول با آنکه از یک آب سیراب می‌شوند بر برخی دیگر برتری می‌دهیم. بی‌تردید در این امور برای مردمی که تعقل می‌کنند، نشانه‌هایی [بر توحید، ربوبیت و قدرت خدا] است."

از ظاهر آیه چنین به دست می‌آید که "این قطعه‌های خاکی اگرچه در همسایگی هم قرار داشته و به هم چسبیده‌اند، ولی یکنواخت نیستند و آثار یکسانی ندارند. این قطعه‌ها برخی شور و برخی شیرین، برخی نرم و برخی سفت هستند و از همه آن‌ها آثار و برکات گوناگون و متنوعی برمی‌آید، از خاک شور برخی از گیاهان سر برمی‌آورند (۱۹). " و زمینه حیات گروهی از حیوانات و پرندگان پدید می‌آید و از خاک شیرین نیز گروهی دیگر. و همه خاک‌ها - هر کدام به گونه‌ای - می‌توانند نیازهای آدمی را برطرف کنند؛ گویی هر قطعه از زمین مأموریت برآوردن یکی از این نیازها را دارد، و اگر همه یکنواخت بودند، و یا ویژگی‌ها به صورت صحیحی در میان قطعات زمین تقسیم نشده بود، انسان گرفتار کمبودها و نقص‌هایی از نظر مواد غذایی و دارویی و سایر نیازمندی‌ها می‌شد، دیگر این‌که در همین زمین، باغ‌ها و درختانی وجود دارد از انواع انگور و زراعت‌ها و نخل‌ها و عجب این‌که این درختان و انواع مختلف آن‌ها، گاهی از یک پایه و ساقه می‌رویند و گاه از پایه‌های مختلف. جالب این‌که گاه می‌شود هر یک از این شاخه‌ها، نوع خاصی از میوه را تحویل می‌دهد، ممکن است این جمله اشاره به مسأله استعداد درختان برای پیوند باشد که گاه بر یک پایه چند پیوند مختلف می‌زنند و هر کدام از این پیوندها رشد کرده و نوع خاصی از میوه را به ما تحویل می‌دهد، خاک

خَاشِعَةً» (فصلت / ۳۹)؛ "که زمین را خشک (و بی‌جان) می‌بینی. (آب و بذر ما را می‌پذیرد)". «جَعَلَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا» (زخرف/۱۰)؛ "برای شما در آن راه‌هایی آفرید باشد (به ما راه می‌دهد)".

«أَلَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ كِفَاتًا» (مرسالت/۲۵)؛ "آیا زمین را مرکز اجتماع انسان‌ها قرار ندادیم، (مکان برای اجتماع ماست)". «أَحْيَاءٌ وَأَمْوَاتًا» (مرسلات/۲۶)؛ "هم در حال حیاتشان و هم مرگشان؟ (زنده ما را حمل و مرده ما را بایگانی می‌کند)". «تَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً» (حج / ۵)؛ "زمین را (در فصل زمستان) خشک و مرده می‌بینی (آرام و بی‌سروصدا در حرکت است)". «فَجَرْنَا الْأَرْضَ عُيُونًا» (قمر/۱۲)؛ "و زمین را شکافتیم و چشمه‌های زیادی بیرون فرستادیم (آب زلال را بایگانی و به ما می‌دهد)".

«خَزَائِنِ الْأَرْضِ» (یوسف/۵۵)؛ "یوسف گفت: «مرا سرپرست خزائن سرزمین (مصر) قرار ده. (گنج‌ها و معادن را برای ما حفظ می‌کند)". «بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ» (اعراف / ۹۶)؛ "برکات آسمان و زمین را بر آن‌ها می‌گشودیم. (زمین وجود با برکتی است)". «تُحَلِّثُ أَخْبَارَهَا» (زلزله/۴)؛ "در آن روز زمین تمام خبرهایش را بازگو می‌کند (حوادث ما را می‌گیرد و ضبط می‌کند)".

علوم خاک‌شناسی در قرآن: "بر اثر عوامل اقلیمی و موجودات زنده، در سنگ مادر واقع در سطحی‌ترین قسمت پوسته زمین، تغییراتی به وجود می‌آید و ماده جدیدی به صورت خاک فراهم می‌شود (۳۰). " این خاک بسته به جنس سنگ مادر و نحوه تأثیر عوامل اقلیمی و موجودات زنده تنوع زیادی دارد که منتج به تنوع رویشی می‌گردد که به این نکته نیز در آیات قرآن اشاره روشن صورت گرفته است. قرآن کریم در سوره مبارکه رعد/ ۴ می‌فرماید: «وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مِّنْجَاوِرَاتٍ وَجَنَاتٍ مِّنْ أَغْنَابٍ وَزَرْعٍ وَنَخِيلٍ صِينًا وَغَيْرِ صِينًا يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفِضِلُ بَعْضَهَا عَلَى

و هم‌چنین در سوره سجده، آیات ۸ و ۹ همین مضمون را دارد. «ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ» (سجده/۸)؛ "سپس نسل او را از عصاره‌ای از آبِ ناچیز و بی‌قدر آفرید". «ثُمَّ سَوَّاهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ» (سجده/۹) "سپس (اندام) او را موزون ساخت و از روح خویش در وی دمید؛ و برای شما گوش و چشم‌ها و دل‌ها قرار داد؛ اما کم‌تر شکر نعمت‌های او را بجا می‌آورید".

ارتباط خاک با توحید و خداشناسی: جهان هستی و هر آنچه در آن است، آینه‌ای است که حکمت، قدرت و تدبیر خداوند را می‌توان در آن به‌وضوح مشاهده کرد. آدمی با دیدن رستخیز طبیعت به یاد رستخیز آخرت افتاده و ایمان و اعتقادش به معاد راسخ‌تر می‌شود. با انتظار باران و رسیدن محصول درس صبر و پایداری را می‌آموزد. از دانه‌ای که پس از جوانه‌زدن با شکافتن زمین سخت، بیرون می‌آید، درس مقاومت می‌آموزد. اگر انسان با چشم بصیرت و با فطرتی پاک به طبیعت بنگرد اعتقادش به خدا تقویت و ایمانش بیشتر می‌شود. خداوند متعال در قرآن کریم در سوره مبارکه روم/۱۹ در این مورد می‌فرماید: «يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُخَيِّ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ»؛ "او زنده را از مرده بیرون می‌آورد، و مرده را از زنده، و زمین را پس از مردنش حیات می‌بخشد، و به همین گونه روز قیامت (از گورها) بیرون آورده می‌شوید".

نتیجه‌گیری کلی

خاک یکی از منابع و شاید مهم‌ترین زیربنای تمدن در هر کشور است، در قرآن مجید آیات متعددی برای تبیین و اهمیت خاک و زمین (بایستگی) آمده است و آن را منشأ خیرات و برکات برای همه

یکی، و ریشه و ساقه یکی، اما میوه و محصولش مختلف و متفاوت است! "این چه آزمایشگاه و لابراتوار اسرارآمیزی در شاخه درختان به کار گذارده شده است که از مواد کاملاً یکسان، ترکیبات کاملاً مختلف تولید می‌کند که هر یک بخشی از نیازمندی انسان را برطرف می‌سازد (۱۸)".

به‌عبارت‌دیگر می‌توان گفت که در پشت پرده نظام باشکوه طبیعت، مدیر و مدبری وجود دارد که طبیعت و ذات همه‌چیز در برابر او خاضع‌اند و او هرگونه بخواهد آن‌ها را به جریان می‌اندازد. دلیل این نکته آن است که قطعه‌های زمین به هم چسبیده یا این‌که خاک آن‌ها طبیعت یکسانی دارد و در کنار هم قرار گرفته است، در آن تاکستان‌ها و باغ‌ها با انواع انگورهای مختلف می‌روید. و نیز از همین خاک با طبیعت یکسان درختان خرمایی که از یک ریشه رویده‌اند و درختانی که هر یک ریشه جداگانه دارند، می‌روید و همه آن‌ها از یک آب‌و‌خاک تغذیه می‌شوند (۹)".

آفرینش انسان از خاک: «وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ» (اعراف/۱۱). "ما شما را آفریدیم؛ سپس صورت‌بندی کردیم؛ بعد به فرشتگان گفتیم: «برای آدم خضوع کنید» آن‌ها همه سجده کردند؛ جز ابلیس که از سجده‌کنندگان نبود". و نیز در سوره حجر آیات ۲۸ و ۲۹؛ «وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ» (حجر/۲۸) "و (به خاطر بیاور) هنگامی که پروردگارت به فرشتگان گفت: «من بشری را از گل خشکیده‌ای که از گل بدبویی گرفته‌شده، می‌آفرینم». «فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ» (حجر/۲۹) "هنگامی که کار آن را به پایان رساندم، و در او از روح خود (یک شایسته و بزرگ) دمیدم، همگی برای او سجده کنید". و سوره ص، آیه ۷۱؛ «إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ» (ص/۷۱)؛ "و به خاطر بیاور هنگامی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: من بشری را از گل می‌آفرینم".

۴) صداوسیما و علوم تکنولوژی پیرامون اهمیت خاک فعالیت داشته باشند.
 ۵) تریبون‌های نماز جمعه برای اهمیت خاک در اسلام فعال شوند.
 ۶) امام جماعت‌ها و روحانیون برای شناساندن اهمیت خاک در مساجد تبلیغ نمایند.
 ۷) در مدارس و کتب درسی مطالبی پیرامون اهمیت خاک در اسلام گنجانده شود.
 ۸) و در نهایت خاک به‌عنوان یک عنصر مقدس شناسانده شود.

تقدیر و تشکر

از راهنمایی‌های اساتید و داوران محترم و همچنین همراهی همسرم در این پژوهش تقدیر و تشکر می‌نمایم.

داده‌ها و اطلاعات

پژوهش پیش‌رو با استفاده از کتب و منابع معتبر دینی، از جمله آیات قرآن، معانی و تفاسیر معتبری چون تفسیر نمونه آیت‌الله مکارم شیرازی و تفسیر آیت‌الله اکبر هاشمی رفسنجانی صورت گرفت.

تعارض منافع

در این مقاله تعارض منافی وجود ندارد و این مسأله مورد تأیید نویسنده است.

موجودات به‌ویژه انسان می‌داند؛ انسان از خاک آفریده شده و در نهایت به خاک برمی‌گردد. خاک یکی از نعمت‌های با ارزش الهی و بستر زیبا و مناسبی برای تأمین مواد غذایی است، ناسپاسی و خسران این نعمت الهی هم‌چون دیگر نعمات خداوند باعث از دست دادن نعمت، فقر و گرسنگی، خوف و ناامنی، محرومیت از رضایت و محبت خداوند... می‌شود. خاک هدیه‌ای است از سوی خالق به انسان تا به‌وسیله آن قدرت زندگی داشته باشد و بتواند به کمال مطلوب برسد. خاک و آب‌وهوا و رویش گیاهان ارتباط تنگاتنگ باهم دارند؛ تفکر و تأمل در آن‌ها ما را به قدرت، علم و حکمت الهی رهنمون می‌سازد. بنابراین در اسلام انسان در مقابل حفظ و نگهداری خاک (پایستگی خاک) مسئولیت دارد و باید برای تداوم آن برنامه‌ریزی صحیح داشته باشد و به‌خوبی از این نعمت الهی استفاده نماید تا شاهد جامعه‌ای آباد و سالم و شکوفا باشیم. از این‌رو در پایان موارد زیر پیشنهاد می‌گردد:

- ۱) برای پایستگی خاک باید به شناساندن پایستگی خاک و تبدیل آن به یک فرهنگ عمومی پرداخت.
- ۲) ارزش خاک و زمینه‌های آسیب‌زدایی از آن برای عموم مردم تبیین شود.
- ۳) سمینارهای فراوان برای خاک در دانشگاه‌ها برگزار گردد.

منابع

1. Abdillah, M. 2001. Agama Ramah Lingkungan Perspektif al-Qur'an, Jakarta: Paramadina. Pp: 33-34.
2. Brevik, E.C., and Burgess, L.C., eds. 2013. Soils and human health. Taylor & Francis Press, 391p.
3. Brevik, E.C., and Sauer, T.J. 2015. The past, present, and future of soils and human health studies. Soil. 1: 35-46.
4. Brevik, E.C., Steffan, J.J., Burgess, L.C., and Cerdà, A. 2017. Links between soil security and the influence of soil on human health. In Global soil security (pp. 261-274). Springer, Cham.
5. Combs, J. 2005. Geological impacts on nutrition. In: Selinus, O. (eds.). Essentials of Medical Geology, (Amsterdam: Elsevier, 2005). Pp: 161-177.

- 6.El-Ramady, H., Alshaal, T., Omara, A.E.D., Elsakhawy, T.A., and Abdalla, Z.F. 2019. Soils and Human Creation in The Holy Quran from The Point of View of Soil Science. *Environment, Biodiversity and Soil Security*, 3: 1-9.
- 7.Field, D.J. 2017. Soil Security: Dimensions. In *Global Soil Security* (pp. 15-23). Springer, Cham.
- 8.Hämeen-Anttila, J. 2017. Paradise and Nature in the Quran and Pre-Islamic Poetry. In *Roads to Paradise: Eschatology and Concepts of the Hereafter in Islam* (2 vols.) (pp. 136-161). Brill.
- 9.Hashemi Rafsanjani, A. 2007. Guide tafsir, Boostan Ketab Press, 631p. (In Persian)
- 10.Kalini, M.Y. 2003. Kafi's principles. Second volume, Alvafa press, 518p. (In Persian)
- 11.Kettani, H. 2010. Muslim population in Asia: 1950-2020. *International Journal of Environmental Science and Development*, 1: 2. 143. (In Persian)
- 12.Kettani, H. 2010. Muslim population in europe: 1950-2020. *International Journal of Environmental Science and Development*, 1: 2. 154. (In Persian)
- 13.Lal, R. 2005. Human Society and Soil. In: Lal (ed.) *Encyclopedia of Soil Science*, DOI: 10.1081/E-ESS-120042700, Taylor & Francis. Pp: 838-841.
- 14.Majlesi, M.B. 1981. Baharolanvar. 103, 430p. (In Persian)
- 15.Mănoiu, V.M., Arslan, R., Madani, A. and Düzgüneş, E. 2016. Environmental education in the Holy Quran. *Lucrările Seminarului Geografic "Dimitrie Cantemir"*, 4: 2. 157-164.
- 16.Monazami, A. 2017. Quran and Rangelands. *Journal of Rangeland Science*, 7: 3. 307-308. (In Persian)
- 17.Motaheri, M. 2003. Philosophy of history in the collection of works. Sadra Press, 942p. (In Persian)
- 18.Shirazi, M. 1995. Tafsir nemooneh, 118p. (In Persian)
- 19.Shirazi, M. 2007. Selected tafsir nemooneh. Darolkotab Al-eslamiyeh press, 642p. (In Persian)
- 20.Shirvani, A. 2009. Nahjolbalageh. Sermon, 290p. (In Persian)
- 21.Starmi, E. 2012. University website. (In Persian)
- 22.The Holy Quran, published in 2008, the third time, Tehran, Noorang printing, (A'raf / 96,11), (Yousef / 55), (Zariyat / 23,21), (Qamar / 12). (In Persian)
- 23.The Holy Quran, published in 2008, the third time, Tehran, Noorang printing, (Raad / 4,13), (Hajr / 28,29), (p. 71), (Sajdah / 8,9), (Rome / 19). (In Persian)
- 24.The Holy Quran, published in 2008, the third time, Tehran, Noorang printing, (Noah / 19), (Kahf, 54), (Nahl / 89), (Malik / 15), (Naml / 61). (In Persian)
- 25.The Holy Quran, published in 2008, third edition, Tehran, Noorang edition, (Momenun / 12), (Rahman / 14), (An'am / 2), (Rome / 20, 13), (Hood / 61). (In Persian)
- 26.The Holy Quran, published in 2008, third edition, Tehran, Noorang printing, (Baqarah / 33,61,22), (Taha / 53,55), (earthquake / 4), (captivity / 4), (Zakhrif / 10). (In Persian)
- 27.The Holy Quran, published in 2008, third edition, Tehran, Noorang edition, (Hajj / 5), (Mursalat / 25), (Chapter / 15,39), (Younes / 61,24). (In Persian)
- 28.Varavipoor, M. 2010., General soil science. Tehran, Payam Noor University Press, 382p. (In Persian)
- 29.Winiwarter, V. 2014. Environmental history of soils. In *The Basic Environmental History* (pp. 79-119). Springer, Cham.

Quranic research on soil conservation in order to emphasize its sustainability

E. Eslami*

Ph.D. Graduate of Islamic Religions, Department of Religions,
 University of Religions and Denominations, Qom, Iran
 Received: 11.07.2020; Accepted: 05.27.2021

Abstract

Background and Objectives: In religious sciences, it is believed that the beginning of the creation of man was from the earth, that God created the blessed and exalted man from the earth is itself a proof of its value and importance. Soil as the raw material of human creation is one of the elements that accommodate most of human needs. Soil is a valuable element in the continuity of the earth and the life of every living thing depends on it, in fact, saving the lives of all creatures is related to saving the lives of this vital substance.

Materials and Methods: In conducting this research, the library method as well as authentic religious books and sources, especially Quranic verses, authentic and famous meanings and interpretations, and Islamic traditions have been used. In general, all its verses and translations from the site of the Islamic Encyclopedia, as well as the books of Nahj al-Balaghah, Baharalanvar, sample commentary, guide commentary, sufficient principles and the Holy Quran and about 60 verses of the Quran were used to extract data and analyze them.

Results: The Qur'an considers the creation of man from dust. The meaning of soil is the same as mud (mud) which is a combination of water and soil. This issue also deserves attention; (Romans 20) Our environment, water, soil and air, which are the greatest divine blessings for humanity, are like a chain called the chain of interconnected and interdependent life, the removal of each of which is equal to the death and destruction of life. The soil is beautiful. The soil absorbs seeds and water: (that you see the earth barren, you see the earth dry (and lifeless), (Fossilat / 39). The living soil carries us and the dead bury us: (Have We not made the earth (as a place) to draw together, Did we not make the earth the center of human society, (Morsalat/25). This divine blessing is made in a way that is easy for agriculture and to build a rigid building.

Conclusion: Soil is the place where plants grow and can be considered as the main element of life. The purpose of this study is to investigate the need for soil and land from the perspective of the Creator. Many verses of the Holy Qur'an address the importance of soil, which shows the high importance of soil and earth in the Qur'an. In verses of the Holy Qur'an, God has considered this life cycle to be interconnected and continuous; The word earth is used more than 40 times and the word mud is used 12 times in the Qur'an. In many cases, soil is mentioned as a place of human sustenance. It is understood from the teachings and beliefs that the soil is sacred and valuable (necessity), the Muslim man has rights, responsibilities and limitations against the soil, and he must protect this divine blessing well (conservation), and he must also preserve it. And its health to strive.

Keywords: Creation, Divine blessing, Life, Quran, Soil protection

---

* Corresponding Author; Email: dr.eslami53@gmail.com